

II. GRUNDERNA I RYSK ORTOGRAFI

(Ett mycket fritt referat av A. N. Gvozdev, *Osnovy russkoj orfografii*, Moskva 1947.)

И почему только в русском языке не все слова пишутся так, как произносятся? Куда проще было бы: висна, акно, «Биламор», сквазняк... Нет, ищи проверочные слова: вёсны, окна, белый, насквозь... А если проверочного слова не найдется?

Алексей Смирнов, *Диктант*.

Skriftsystem

Till skillnad från dialekter har litteraturspråk både muntlig och skriftlig form. Den skriftliga formen är ofta starkt reglerad i ortografin.

Det finns olika system för att återge språk i skriftlig form. Skriftsystem indelas i två huvudtyper: ideografisk skrift (bildskrift) och ljudskrift¹. I den senare återger tecknen oftast enskilda språkljud. Vi talar i så fall om bokstäver, samlade i alfabet. Hit hör bl.a. det ryska alfabetet.

Bokstävernas ljudvärde

Idealiskt borde en alfabetisk skrift underordnas följande principer:

a) Varje bokstav representerar ett ljud (annars är det ju inte fråga om ljudskrift). I ryskan finns dock två bokstäver som numera inte står för något ljud alls, nämligen mjukt och hårt tecken (ь, ъ). I vissa ord kan det dessutom förekomma att en bokstav inte uttalas, t.ex. л i *сólнце*.

b) En bokstav, ett ljud: varje bokstav representerar bara *ett* ljud. Mot denna regel bryter bl.a. första vokaltecknet i ord som *яма*, *юг*, *ель* och *ёж*, det andra vokaltecknet i *боёц*, *статьи* etc. Bokstäverna *и*, *е*, *я*, *ё* och *ю* kan alltså ibland representera inte bara "sig själva" utan dessutom ett föregående *j*.

c) Ett ljud, en bokstav: varje språkljud representeras av bara *ett* tecken. Undantag från denna princip är i ryskan bara långa konsonanter. Liksom i många andra språk markeras längd genom dubbelskrivning, t.ex. *длинна́* uttalas med [n:], till skillnad från *длинá*, där n'et uttalas kort. Jfr också *ссо́ра* och *со́ра*. En lång konsonant, uppkommen genom assimilation, kan representeras av en digraf, dvs två olika tecken, t.ex. *от-*

¹ Det är här naturligtvis inte fråga om fonetisk transkription.

дать [d:], *отдел* [d':]. För långa alveolarer gäller särskilda förhållanden. Uttalet [ɕ:] representeras inte bara av *жж* (*жжёт*) utan också, som en effekt av assimilation, av *зж* (*изжогоа*) och *сж* (*сжечь*). Uttalet [š:] representeras uteslutande av digrafer², nämligen *си* (*сшить*) eller *зи* (*низший*). För uttalet [š':] finns dels en speciell bokstav, nämligen *щ* (*щу*), dels digraferna *сч* (*исчезнуть*) och *зч* (*речь*). Motsvarande tonande ljud [ž':] kan i svag position³ representeras av samma bokstav (*вещь бы*), men eljest även av bl.a. digrafen *зж* (*приезжать*).

d) Varje bokstav representerar alltid ett och samma ljud. Mot detta bryter skriften i många fall. T.ex. *о* uttalas olika i *дом* [o], *горá* [ʌ] och *вы́ход* [ʌ], *с* uttalas olika i *сам* [s], *сила* [s'], *сдал* [z] och *прóсьба* [z']. Som vi skall se nedan är inte detta att beteckna som en brist hos skriften.

Bokstäverna har alltså inte alltid entydigt ljudvärde. I själva verket är det bara två bokstäver, nämligen *у* och *ў*, som har ett någorlunda konstant uttal.⁴ Ytterligare några av bokstäverna är entydiga i fonologiskt stark position, nämligen vokaltecknen *а*, *о*, *э* och konsonanttecknen *ц*, *ж*, *ш*, *щ*. Det betyder att om vi ser ett *о* under betoning kan vi vara säkra på att det uttalas [o], om vi ser ett (enkelt) *ж* efterföljt av vokal kan vi vara säkra på att det uttalas [ž]. Återstående bokstäver är alla mångtydiga. Bokstaven *ю* kan, som nämnts, stå för [u] eller [ju] (jfr *люк* : *юг*, *мою*), och *р* kan stå för [r] eller [r'] (jfr *рос*, *дар* : *рус*, *борьба*). Ofta är mångtydigheten framkallad av svag position, t.ex. [z'] i *прóсьба*. Även *ч* kan bli mångtydigt under inverkan av svag position, t.ex. i *врач бы* uttalas det [dž]. Men här tillkommer också det tillfälliga, oförutsägbara, uttalet [š] и *что*, *скучно*; jfr det normala uttalet [č] i *нечто*, *точно*.

Den syllabiska principen

Det förhållandet att vi inte kan veta uttalet av *ю* eller *р* utan att titta på kontexten (stavelsen) har kallats den syllabiska principen i ryskans ortografi.

² Digraf = kombination av två olika bokstäver, representerande ett ljud.

³ När alltså ett visst uttal påtvingas av omgivningen.

⁴ Såvida man inte tar på allvar påståendet (Gvozdev) att *лёжкую* uttalas [l'oxk\ju] eller påståendet (Panov) att *войн* uttalsmässigt inte går att skilja från *воин*.

J + vokal

Fonemet /j/ tillsammans med efterföljande vokal representeras, som nämnts, av vokaltecknen *e, я, ě, ю* i början av ord och av vokaltecknen *u, e, я, ě, ю* efter annan vokal (jfr *мои, поеду, моя, моё, мою*). Samma funktion, dvs att beteckna två ljud samtidigt, kan dessa fem vokaltecken ha även efter konsonant, men då måste det markeras särskilt. Detta görs genom s.k. "åtskiljande tecken", vilket sätts in omedelbart före vokaltecknet. Som åtskiljande tecken fungerar oftast mjukt tecken (jfr *семья*), men i gränsen mellan prefix och rot används i stället hårt tecken (jfr *съезд*). Om vi alltså jämför funktionen hos bokstaven *u* i *семí* och *семьú* kan vi konstatera att den i första fallet representerar bara [i] (samt lämnar informationen att föregående konsonanttecken uttalas mjukt), medan samma bokstav i andra fallet står för [ji], dvs två ljud.

Beträffande bokstaven *u* bör anmärkas, att a) den initialt *kan* uttalas som [ji] i pronomenformerna *их, им, íми* (uttalet utan *j* är dock numera det vanligaste); b) efter vokal uttalas ett ganska svagt *j*, särskilt efter vokalen *i* (t.ex. *áрмии*), där det knappast hörs alls.

Jämför nu ordformen *шумéли* och frasen *шум éли*. Uttalet blir olika: i det sistnämnda fallet föregås *e* av *j*. Däremot låter ordformen *изъéли* och frasen *из éли* helt lika; båda uttalas med *j*. Denna effekt berör inte initialt *u*; skillnaden mellan ordformen *вёсила* och frasen *вес íла* är — bortsett från ordgränsen och betoningen — bara att *c* i första fallet uttalas mjukt, i andra fallet hårt.

Undantag

Den skrivning av /j/ som illustreras av ordet *юг* [juk] tillämpas inte genomgående. Undantag görs i följande fall:

- Gruppen konsonant+*j*+*o*, där de båda sista ljuden normalt återges med *ě*, skrivs i vissa lånord av franskt ursprung i stället *o*: *почтальóн*. Man kan här säga att *o* står för *j+o* eller att *ь* faktiskt undantagsvis betecknar ett ljud, nämligen *j*.
- Den syllabiska principen tillämpas endast inuti ord. Om det efter *j* kommer ordgräns används givetvis bokstaven *й*, även om följande ord börjar på vokal, jfr *дай áрку* och *доя́рку*. Samma gäller dock inuti sammansatta ord i gränsen mellan de båda leden: *стро́йчуáсток*. Jfr också de olika principer som tillämpas i inhemska resp.

främmande ord: *веер* : конвэйер⁵, *паёк* : майор, *боя* : Гóйя, *мáя* : Ма́йя, *воё* : фойé.

Men även här finns undantag: *фáянс*.

c) I några få främmande ord skrivs *j+o* initialt som *йо* i st.f. *ё*: *йод*, *Нью Йорк*.

Alternativ?

J-ljudet skulle naturligtvis genomgående kunna återges med en bokstav, *й* eller, som i serbiskan, *j* (*ápmija*). Detta skulle emellertid föra till en ökning av textvolymen. Man kan å andra sidan inte förneka att den syllabiska principen medför pedagogiska olägenheter, t.ex. att morfemgränsen i former som *стро́ю* blir oklar; principen om morfemets invarians rubbas i ortografin, jfr imperativen *строй*.

Hårdhet/mjukhet hos pariga konsonanter

Den syllabiska princip som illustreras av paret *рос* : *рис* innebär ju att konsonanternas hårdhet/mjukhet framför vokal markeras genom användning av olika vokaltecken (jfr *мал*, *вол*, *лук*, *сэр*, *пыл* kontra *мял*, *вёл*, *люк*, *сер*, *пил*). I andra positioner, dvs i ordslut och före konsonant markeras endast mjukhet; här används mjukt tecken (jfr *гото́в* : *гото́вь*, *волна́* : *вольна́*).

Vokaltecken efter opariga konsonanter

Detta markeringsystem sätts ur spel i vissa fall. Efter de alltid hårt uttalade *ш*, *ж*, *ц* och de alltid mjukt uttalade *ч*, *щ* återges vokalljuden på ett sätt som inte är fonetiskt motiverat. Sålunda skrivs /a/ med *a* även efter *ч*, *щ* (*час*), /e/ med *e* även efter *ш*, *ж*, *ц* (*душé*). Förutom i ett fåtal lånord (t.ex. *параши́от*) återges /u/ alltid med bokstaven *y*. Fonemet /i/ skrivs med *и* överallt (jfr *жита́*, *ту́чи*) utom i vissa fall efter *ц*, nämligen i ett fåtal stammar (t.ex. *цыга́н*) samt alltid i ändelser (*о́вцы*).

Störst problem vållar fonemet /o/ som kan skrivas på tre sätt. Obetonat återges det normalt med bokstaven *e* (*не́мецем*, *пи́шем*). Undantag är vissa främmande ord, t.ex. *шофё́р*. Under betoning återges det med *o* i vissa stammar (t.ex. *чо́порный*) samt alltid i substantiviska och adjektiviska ändelser (*врачо́м*, *чужо́й*). Med bokstaven *ё* (även skriven *e*) återges detta fonem i vissa andra stammar (*чёрт*, *ше́ном*) samt i verbändelser (*печёт*, *о́кружённый*). Dessutom används *ё* i pronomenformen *чём*. Samma uppdelning mellan substantiv och adjektiv å ena sidan och verb å den andra

⁵ «Берегись ваера!» stod det på ett ryskt fartyg i Tromsø. Knappast rätt stavat, eller hur?

kännetecknar skrivningen av flyktig vokal, jfr *княжѡн*, *смешѡн* kontra *жѣг*, *шѣл*. I det homonyma paret *поджѡг* : *поджѣг* används stavningen för att ange olika ordklass. Genom att skrivningen av /o/ är delvis knuten till betoningen ges i fall som *отѡм*, *нѣмцем* entydig anvisning om var trycket ligger.

Hårdhet/mjukhet före /e/

Markering av hårdhet resp. mjukhet medelst vokalbokstavparet *э/е* fungerar bara i marginella fall, av typen *сэр/сер*. Det normala är annars a) att i inhemska ord hård konsonant uppmjukas före /e/, t.ex. *дно/дне*, b) att i främmande ord eventuellt uttal med hård konsonant inte får någon speciell markering, dvs skriften ger ingen vägledning om uttalet; jfr *термѡметр* [t'], men *тѣрмос* [t].

Alternativ?

Alternativen till det syllabiska sättet att ange mjukhet skulle vara att t.ex. införa fler konsonantecken, såsom *љ*, *њ* i serbiskan. Om man inte vill öka antalet tecken skulle man kunna låta mjukt tecken markera mjukhet även före vokal, t.ex. skriva *њѡнья* i st.f. *няня*. Detta skulle i stället öka textvolymen.

Ljud vs skrift

Om man jämför uttalet av ett ljud med dess återgivande i skriften, kan man göra vissa distinktioner. Man kan t.ex. säga att skrivningen *лес* är en fonetisk och *лез* en icke-fonetisk stavning av samma uttal. En väsentligare skillnad är om ett visst uttal tillåter bara en skrivning, eller om det finns flera möjligheter. Med utgångspunkt från uttalet finns det bara ett sätt att skriva *там* men, som vi såg, två sätt att skriva [l'es]. Möjligheten till alternativa skrivsätt svarar mot fonologiskt svaga positioner. Sådana positioner kan antingen vara kontrollerbara eller icke kontrollerbara. I det aktuella exemplet är stavningen kontrollerbar: om vi har att göra med morfemet 'skog' skall vi stava med *с* (jfr *лѣса*), om betydelsen är 'klättra' skall vi stava med *з* (jfr *лѣзла*). Det gäller alltså att hitta en omgivning där positionen är stark. Men ibland kan vi inte avgöra fonemets identitet. T.ex. *вокзал* skulle också kunna skrivas *вагзал*. Riktigheten av stavningen *ок* är här icke kontrollerbar, därför att inget av fonemen någonsin kommer i stark position. Särskilt vanligt med okontrollerbara fonempositioner är det naturligtvis i oböjliga ord. Adverbet *менѣрь* skulle från fonologisk synpunkt t.ex. lika gärna kunna stavas *тунѣрь* eller *тянѣрь*.

Morfemets invarians: fonologisk stavning

Den ryska ortografin domineras av principen om morfemets invarians, vilken ju också är grundidén i fonologisk representation; man kan alltså säga att skriften är fonologiskt, snarare än fonetiskt styrd. Detta medför en rad systematiska avsteg från uttalet. Sålunda återspeglar stavningen inte följande fonetiska växlingar:

a) Vokalreduktion. Trots olika uttal behålls t.ex. rotmorfemets *o* i *ход*, *ходи́ть* och *ходово́й*. Invarians iaktas i stavningen även när denna inte är kontrollerbar, såsom i första stavelsen i *canóг*, *canoга́*. Tack vare den fonologiska stavningen bibehålls många skillnader i skriften, trots att de neutraliseras i uttalet, t.ex. *лежу́* : *лижу́*.

b) Tonalitetsassimilation och utljuddskärpning. Trots olika uttal behålls t.ex. rotmorfemets *с* i *проси́ть* och *про́сьба*, suffixets *з* i *бродя́га* och *бродя́г*.

c) Assimilation med avseende på artikulationsställe. Trots olika uttal skrivs prefixet *с* på samma sätt i *срубíл* [s], *сшил* [š:], *сжал* [ž:] och *счи́стил* [š':]. Det gäller också växlingar som inte är regelbundna: samma stavning används i *скуча́ть* och *ску́чно* ([č] : [š]).

d) Växling mellan konsonant och noll. I både *со́лнце* och *со́лнышко* skrivs rotmorfemet med bibehållet *л*.

e) Mjukhetsassimilation. Stavning utan mjukt tecken bibehålls även då en konsonant blir uppmjukad före mjuk konsonant, jfr *злой* : *злитъ* ([z] : [z']), *бiтва* : *бiтве* ([t] : [t']). Principen är för övrigt den att mjuk parig konsonant före annan konsonant markeras med mjukt tecken bara om konsonanten står i stark ställning med avseende på oppositionen i fråga, jfr t.ex. *мо́лча* : *ме́льче*. Om mjukheten däremot är "påtvungad" automatiskt, markeras den inte; jfr [s'] i *сде́лать*, [d'] i *дне*. Uttalet av *n* är detsamma i *то́ньше* och *тонча́йший*. I *па́льцы* är mjukheten i och för sig påtvungad, men markeras ändå i skriften.

f) Dissimilation. Det gäller de få fall då *з* uttalas frikativt, som [x] eller dess tonande motsvarighet, t.ex. i *мя́гкий*.

Fonetisk stavning

Undantag från den fonologiskt styrda stavningen kan noteras i följande fall:

a) Prefix som slutar på /z/ skrivs än med *з*, än med *с*, i huvudsak beroende på uttalet. Därför har följande prefixmorfem två stavningsformer vardera: *из* : *ис* (*изб́ить* : *испытáть*), *воз* : *вос* (*возненав́идеть* : *восполн́ять*), *без* : *бес* (*безд́енежье* : *бескрóвный*), *раз* : *рас* (*раздел́ить* : *расклéить*), *чрез* : *чрес* (*чрезмéрный* : *чресседéльник*). Jfr även *нисшéдый* med prefixet *низ* och *н́зший* med den förkortade roten *низ(к)*. Förbehållet "i huvudsak" är motiverat av stavningen *безвкúсный*, där uttalet är [s], men prefixet efterföljs av en konsonant som "i sig" (dvs i stark position) är tonande. Noteras bör att *без* och *из* såsom prepositioner stavas enligt huvudregeln. Jfr *безбóльный*, *беспóмощный*, men *без бóли*, *без пóмоци*; *избежáвших*, *испóртивших*, men *из бежáвших*, *из пóртивших*.

b) Stavningen av prefixet *раз* återspeglar inte bara nyssnämnda växling *з/с* utan också vokalväxlingen *о/а*. Vi stavar alltså *рóзданный*, *разб́ит*, *рóспись*, *расп́иска*, vilket kan jämföras med den enhetliga stavningen av prefixet *под*: *пóдданный*, *подб́ит*, *пóдпись*, *подп́иска*.

c) Med endast två, inte tre *с* resp. *н* stavas i ord som *рассóриться* (jfr *рас* + *ссóриться*), *пятитóнный* (jfr *тóнна* + *н(ый)*). Tre bokstäver i följd av samma slag förekommer dock i ordformen *длинношéе* (*живóтное*). Infinitiven *раст́и* borde stavas med två *т* (*раст+ти*), vilket skulle göra det möjligt att skilja den från imperativen (*раст+и*). Dubbelstavningen i ord som *суббóта*, *коллéга*, *территóрия* är inadekvat: det är ingen skillnad på intervokaliskt *р* i det sistnämna exemplet och i t.ex. *коридóр*.

d) Efter prefix på hård konsonant återges fonemet /i/ med bokstaven *ы*, inte med *и*: *отыгрáть*, *сыгрáть*. Efter motsvarande preposition stavas dock enligt huvudregeln: *от игры́*, *с игрóй*, *с Ир́иной*. Även i prefigerade substantiv och adjektiv stavas numera fonetiskt: *предыстóрия*, *безынициат́ивный*, *небезынтерéсно*, medan däremot fonologisk stavning tillämpas om första ledet är en förkortning: *предисполкóма* (*председáтель исполкóма*), *пединститúт*; så även i sammansättningen *борт-инженéр*.

e) Det finns åtskilliga fall av individuell anpassning till den fonetiska realisationen. Bokstaven *а* i st.f. bokstaven *о* skrivs i *заря́*, trots pluralformen *зóри*; vidare i *раст́и*, *растéт*, *раст́ительность*, *óтрасль*, trots *рост*, *рос*. Jfr den "riktiga" stavningen i *росл́и*, *ростóк*, *ростовиц́ик*, *вóдоросли*. "Fel" konsonant skrivs i *ноздря́* (jfr *нос*),

сва́дьба (jfr *сва́татъ*), *отве́рстие* (jfr *отверза́тъ*), *лѣстница* (jfr *лѣзу*). Går man tillbaka i historien kan man också notera fonetisk stavning i *здесь* (**сьдьсь*), *где* (**къде*), *пчелá* (**бъчела*), *изба́* (**истьба*), m.fl.

f) Det finns ingen uttalsskillnad mellan adjektivformerna i *дóбрый человек* och *дóброй женщины*. Stavningen i mask.sg. är historisk och motsvarar varken den fonetiska eller fonologiska verkligheten: [ʎ], /o/. Samma gällde tidigare paret *стрóгий приказ* och *стрóгой мэры*, men numera hör man i nominativformen oftast mjuk velar: här har stavningen påverkat uttalet.

g) Till fall av inkonsekvent stavning hör även återgivande av /o/ efter alveolarer samt affrikatan *ц*: *душо́й* : *крьíшей*, *плечóм* : *плáчем*, *кольцо́(м)* : *сёрдце(м)*, *чужо́й* : *све́жей*. Jfr också *стрижо́м* (subst.) : *стрижём* (verb) men *му́жем* : *ма́жем*, *плáчем* (subst. : verb). På liknande sätt stavas flyktig vokal i substantiv och adjektiv, både i rotmorfem: *кишо́к* : *ло́жек*, och i suffix: *петушо́к* : *орéшек*.

h) Över huvud taget gör skriften skillnad mellan obetonat /o/ och /e/ endast efter hård parig konsonant. I andra fall skrivs alltid *e*. Sålunda kan ju *сёрдце* vara nominativ (jfr *мѣсто*) eller lokativ (jfr *мѣсте*), *дядей* kan ju vara antingen instr.sg. (jfr *беготнѣй*) eller gen.pl. (jfr *костѣй*). Samma sak gäller om fonemet /e/ växlar med noll: *лу́жей* (jfr *межсо́й*) : *ру́жей* (jfr *мужѣй*).

i) Flyktig vokal före /j/ är fonologiskt /e/, jfr *воробѣй*, *мужѣй*, *семѣй*, *чей*. Stavningen med *e* borde tillämpas även i obetonad ställning, men så sker bara i ett par fall: *у́лей*, *ру́жей*. Annars stavas under påverkan av vokalreduktionen med *u*: *уцѣлий*, *колду́ний*, *коро́вий*, *трѣтий*.

j) Efter stamsegmentet /ij/ stavas ändelsen /e/ "rätt" bara under betoning: *остриѣ*, *киѣ*; obetonad vokal återges med *u*: *гѣнии*, *зда́нии*, *áрмии*. Särskilt vilseledande blir stavningen av ändelserna i paret *зда́ние* : *зда́нии*, där *e* svarar mot /o/ och *u* svarar mot /e/.

k) Stavningen *достóин* får nog också karakteriseras som fonetisk. Den flyktiga vokalen torde vara fonologiskt densamma som i *спокóен* (alltså egentligen /o/, jfr *каём*, *умѣн*).

l) Ljudet [ɛ':] kan återges i skriften som *щ*, *сч* eller *зч*, varvid de båda sistnämnda är mer fonologiska och används i fall då morfemets invarians behöver tydliggöras: *песча́ный* (jfr *песóк*), *гру́зчик* (jfr *груз*, *грузи́тъ*).

m) Slutligen finns ett antal fall av omotiverad stavning. I adjektivändelsen *-ого* uttalas, som bekant, med [v], vilket leder till enstaka sammanfall: *острова : острого*. I ordet *заяц* skrivs den flyktiga vokalen helt oväntat med bokstaven *я*. Det normala hade varit samma stavning som i *китаец*.

Det mjuka tecknets funktioner

Det mjuka tecknet har, som nämnts, inget eget ljud att representera, men det har i stället en rad andra funktioner:

a) I slutet av ord och inuti ord före konsonant anger det mjukhet hos föregående pariga konsonant: *день, льва*. Velarernas mjukhet, som är icke-fonologisk, kan dock inte anges på detta sätt (jfr imperativformerna *лезь* och *ляг*).

b) I egenskap av avskiljande tecken (alltid efter konsonant) anger det att efterföljande vokaltecken inom samma ord skall utläsas som två ljud, *j + vokal*: *люю, в ручьё*.

c) Efter alveolarerna, som *ж* är opariga med avseende på hårdhet/mjukhet, anger mjukt tecken i stamslut före nolländelse en morfologisk egenskap hos substantiv, nämligen feminint genus. Detta sker dock bara i nom.sg.: *врач : ночь*, inte i gen.pl. Därför är formen *душ* en homonym: mask.nom.sg. eller fem.gen.pl. Inte heller används mjukt tecken i motsvarande position i adjektiv; jfr *хорош, свеж*.

d) I verbböjningen är mjukt tecken morfologisk markör före nolländelse i två fall. Det första fallet är infinitiv av verb med stam på alveolar som växlar med velar, t.ex. *течь, помочь*. Obs. homonymi (och homografi) i fall som *печь* (verb/subst.). Det andra fallet är imperativ av verb med stam på alveolar: antingen "ursprunglig", t.ex. *уничтожь*, eller sådan som växlar med dental eller velar, t.ex. *режь, плачь*. Det sistnämnda exemplet kan tack vare det mjuka tecknet skiljas från substantivet *плач*. — Helt utan funktion är mjukt tecken i 2.p.sg.: *куришь, ешь*.

Det hårda tecknet

Det hårda tecknet har endast en av ovannämnda funktioner, nämligen b), alltså avskiljande tecken, och då, som nämnts ovan, bara i positionen efter prefix (inklusive i lånord några latinska prefix: *субъект, адьютант*).